

УДК: 271.2(477) "1932/1933"

Тетяна ГРУЗОВА

Деструктивні зміни в організаційному становищі Православної церкви УСРР (1932–1933)

На основі архівних, усноїсторичних джерел, матеріалів преси охарактеризовано деструктивні зміни, які відбулися в організаційному становищі Православної церкви під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Головну увагу авторка звертає на заборони священнослужителям проводити релігійні обряди під час свят, появу т. зв. пересувних священників, факти зречення духовного сану, проблеми грабунку церков.

Ключові слова: церква, священнослужителі, Голодомор, деструктивні зміни

Tetiana Hruzova

Destructive changes in the organisation status of the Orthodox church in the Ukrainian SSR (1932–1933)

Based on archival, oral historical sources, as well as press, the destructive changes which took place in organisation status of the Orthodox church during the period of Holodomor genocide of 1932–1933 are revealed. The main attention is drawn to the prohibition of the clergy to perform religious rituals during the holidays period, the appearance of so-called “mobile” priests, facts of abdication of churchdom, as well as the problem of church plundering.

Keywords: church, clergy, Holodomor, destructive changes

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. передбачав системне нищення релігійної складової населення УСРР. За задумом комуністичної влади, воно повинно було назавжди забути ім'я Бога. На зміну релігійним уявленням комуністи та їхні адепти вмонтували свою ідеологію. Влада активно знищувала Церкву як соціальний інститут, переслідуючи її лідерів, підриваючи її духовні основи. Як наслідок, голодоморна стратегія радянської влади по відношенню до церков, духовенства, віруючих призводила до цілої низки деформацій.

Питанню деструктивних змін у церковному середовищі часу Голодомору присвячували увагу О. В. Бойко [2], Т. М. Євсєєва [7], О. М. Ігнатуша [8, 9], А. М. Киридон [22], Т. Г. Савчук [29, 30]. Розкриття теми забезпечується архівними джерелами, документами фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Галузевого державного архіву служби безпеки України, періодичними виданнями та нарративами.

Однією з проблем, з якою зіштовхнулися священнослужителі та віруючі, була заборона виконувати релігійні обряди під час свят, особливо на Різдво та Великдень. Протягом 1932–1933 рр. до Всеукраїнського виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) надходили численні скарги від релігійних громад про заборону священникам відправляти служби, при тому, що їх було дозволено законом [33, арк. 56; 36, арк. 7].

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

ВУЦВК відповідав листами до районних виконавчих комітетів з роз'ясненнями. Завдяки цьому маємо змогу оцінити масовість, масштаб, типовість фактів, спровокованих владою. Наведемо типовий взірць. На скаргу священника І. Ісаєва з с. Черемушне на Харківщині про заборону здійснювати релігійні обряди по домівках, відділ культів у 1932 р. апелював до законодавства УСРР, а саме артикулу 352 Адміністративного кодексу [32, арк. 65], згідно якого: “[...] вільне виконання релігійних обрядів забезпечується віруючим, оскільки воно не порушує громадського ладу й не супроводжується замахом на права інших громадян [...]” [1]. Посилання на закон та формальні відписки не впливали на місцеві осередки влади, про що свідчать аналогічні ситуації, які спіткали священників М. Яковлєва, М. Вільгельмського [40, арк. 271, 348], І. Липченка [33, арк. 56] та багатьох ін.

На наш погляд, такий підхід до справ був свідомою лінією Секретаріату ВУЦВК, який намагався залишатися в очах віруючих та священнослужителів останньою інстанцією справедливості. У будь-якому випадку, роз'яснення відділу культів ВУЦВК не ставали серйозною перешкодою для припинення антицерковних дій влади на місцях. Дієвого механізму для призупинення неправових дій місцевої влади по відношенню до релігійних громад він не мав.

Протоієрей Павло Гревизирський, звертаючись у 1932 р. до екзарха України Костянтина Дьякова, пояснюючи причини виходу з парафії, зазначав складні умови в яких опинилися священнослужителі. Протоієрей згадував про словесні кривди та погрози, які він чув від комсомольців та місцевої влади. Так, перед Різдвом він проводив богослужіння, але представник сільради вимагав припинити та забиратися геть: “Забирайся звідси, а то я тобі покажу молитву!” [31, арк. 103]. Перешкоди в проведенні богослужінь у 1933 р. постали перед архідияконом Даценком з Вінниччини, ксьондзом Бровером із с. Шепетівки [37, арк. 20, 28] та ін., тобто духовенством різних конфесій і регіонів України.

Подібні ситуації призводили до змін у релігійному житті. Впродовж 1930-х рр. на території УСРР поширюється практика т. зв. пересувного священнослужительства та заочного виконання треб. Причиною цього явища стало масове закриття церков чи їх переоблаштування під приміщення для державних і громадських установ, зменшення кількості духовенства внаслідок репресивної політики радянської влади. Внаслідок цього сотні, а подекуди й тисячі вірян залишилися без храму Божого та священника. Віруючі змушені були шукати можливості справляти свої релігійні обряди в інших місцях, а священники почали пристосовуватися до нових форм діяльності. На думку О. М. Ігнатуші, такий вихід з ситуації стрімко набував масового характеру [8, с. 82].

В антирелігійній пресі згадане явище отримало назву “гастролювання попів” [6, с. 1]. Владою вважалося, що завдяки цьому у священників з’являлася змога ширити провокаційні чутки, а також агітувати проти влади. В умовах голодних 1932–1933-х рр. їм приписували агітацію проти хлібозаготівель.

Репресивна політика влади щодо духовенства, яка мала різні ступені тиску в умовах загострення соціальних проблем, пригнічувала і деморалізувала священнослужителів. За обставин матеріального злиденства, відсутності житла, елементарних умов для

служіння та навіть життя, неможливо було традиційним чином виконувати настанови Біблії. Як зазначає Т. Г. Савчук: “Духовенству все складніше було залишатися на своїх християнських позиціях” [29, с. 244]. Т. М. Євсєєва вважає, що тиск влади в період голоду на духовенство, а також безкарні дії її агентів “перетворили існування священників та їхніх родин, без перебільшення, на пекло” [7, с. 245].

У цей час священнослужителі опинялися перед важким вибором. Або ж залишитися при своїх переконаннях та продовжувати відстоювати свої ідеали, або ж зректися, і тим самим порушити настанови Святого Письма.

Під тиском обставин священники змушені були переїжджати з села у місто, влаштуватися на роботу, здебільшого “чорноробами” [30, с. 163]. Церковнослужителі одразу зіткнулися з загостренням житлової проблеми. Нерідко їм доводилося жити поруч з асоціальними елементами.

Моральний та фізичний тиск призводив до категоричних рішень, які кардинально змінювали життя духовних осіб. Не витримуючи безупинних утисків, вони зрікалися сану. У 1933 р. священник Української православної церкви Бодя залишив службу та працював різноробчим. На запитання чому він так вчинив, заявляє: “більшість населення перестало вірити в релігію” [5, арк. 43]. Вважаємо, що на це у нього були інші причини, репресивного характеру, але про них він публічно не говорив. Особиста думка цієї людини, як і тисяч йому подібних, владу не цікавила. Доречно згадати, що саме в 1933 р. у цього священника відібрали та продали будинок і садибу через невиконання держобов’язку [5, арк. 67, 93]. У результаті, морально дезорганізований, він не знайшов іншого виходу з ситуації.

Репресивні методи тиску каральних органів були застосовані й до священника з с. Гнідинці що на Чернігівщині у 1932 р. Невідомо, що було заподіяно релігійному діячу, але після того він відмовився від сану та проведення релігійних обрядів [12, с. 886]. Перекваліфікувався у фотографа дякон Лев Петрович з с. Смирнове Куйбишевського р-ну нинішньої Запорізької обл. [15, с. 896].

Подібним чином викривлялася доля не лише рядового духовенства. Після відречення від сану та каяття за антирадянську діяльність у 1933 р. єпископ Одеський Української автокефальної православної церкви Юхим Аврамович Калішевський переїхав до Білої Церкви та працював бухгалтером [25, с. 46]. Але, навіть в умовах “світського життя” спокою колишньому єпископу не було. Під час “Великого терору” 1937 р. Юхима Аврамовича заарештували за звинуваченням у причетності до “української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації церковників”, а згодом і розстріляли [28].

На допомогу у роз’ясненні причин зречень приходять усноісторичні джерела. Вони дають змогу з іншої сторони поглянути на ситуацію. Згідно з розповіді Олександри Биковець з Полтавщини, у період гонінь на Церкву о. Микола Юрченко бідував, правити в церкві йому не давали, тому довелося піти на крайні заходи – відмовитися від своїх релігійних переконань: “[...] без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей – треба нагодувати, треба взути й одягти [...] ця біда його змушувала, він відрікся” [18, с. 582]. Після цього вчинку він отримав роботу секретарем у сільраді, але зміг пропрацювати там недовго. Через декілька місяців його арештували й вислали.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

В Одесі місцевий священник визнав, що релігія є “опіумом”. Коли у священника запитали, чому він так вчинив, той відповів: “Я маю троє синів. Я мушу за них дбати” [12, с. 70].

Були випадки і протилежні. Священники залишалися на свідомій позиції – продовжували службу в нестерпних умовах та несли слово Боже. За це вони платили власним життям. За відмову відрікатися сану священника Стефана з с. Григоро-Іванівки на Чернігівщині місцеві партійці задушили [14, с. 927].

“Мартирологія українських церков” стверджує, що кількість духовенства 1932 р. у порівнянні з 1914 р. скоротилася з 24 665 (православного) до 9 200 (враховуючи інші віросповідання) [24, с. 907]!

Різні державні структури були кинуті на те, аби підірвати довіру до священників та морально виснажити їх. У контексті цього можна говорити про формування цілої технології образ, яку досить часто та вміло використовувала радянська влада в контексті репресивної політики. Внаслідок активного закриття радянською владою церков, синагог, молитовень, костелів церковне майно підлягало паплюженню. Комсомольці та безвірники щодуху розбивали, трошили все, що бачили, зі співами та криками. Знімали образи й кидали їх на підлогу, стрибали й танцювали на них [9, с. 118; 20, с. 592, 594]. Використовували одяг священників та церковне майно у якості атрибутів для театральних вистав. У жовтні 1932 р. священник Андрій Зайцев з с. Наугольнівки Троїцького р-ну, що на Донбасі, у листі до секретаріату ВУЦВК зауважив, що уповноважені сільради зайшли до церкви у кашкетах, почали здійснювати оцінку майна, після того “покурили у вівтарі, а потім поставили вимогу, щоб я дістав з кишень все наявне [...]” [39, арк. 57зв.–58]. Протоієрей Іван Клешко з с. Ярошівка Вінницького р-ну в листі від 30 жовтня 1933 р. зауважував, як голова сільради з іншими представниками, створивши з церкви “зал увиселительных собраний” позамазували ікони та винесли іконостас [37, арк. 25 зв.]. Такі події мали гнітючий характер, негативно впливали на релігійні почуття не лише духовенства, а й віруючих. В усіх інших вони лише посилювали настрої десаκραлізації.

Красномовним прикладом яркої ненависті радянської влади та її прибічників до релігії та Бога, яка мала руйнівний для Церкви ефект, стала подія в с. Шилівці нинішньої Сумської обл. Голова сільради Олива після закриття церкви наказав вимостити підлогу кабінету одинадцятьма іконами. Коли ці ікони знайшли у наш час, то чотири були в задовільному стані, а інші з повиколупуваними очима, відтятими головами чи пробитими тілами [27, с. 130].

Демид Бурко у книзі-споминах, пишучи про апокаліптичне лихоліття та знуцання влади над духовенством, приниженням релігійних почуттів віруючих, згадував, як на Різдво 1933 р. коли віруючі йшли молитися, на подвір'ї Святої Софії двадцять міліціонерів стріляли по мішенях розставлених на завітарній стіні собору [3, с. 177].

Про блюзнірство представників сільрад дізнаємося з листа Київського обласного виконавчого комітету за жовтень 1932 р. У документі згадується ряд порушень закону місцевими органами влади. Для прикладу, під час богослужінь церковні дзвони використовували для заклику комсомольців на загальні збори чи до обіду колгоспників [36, арк. 7].

Перетворювали церковне майно і на музейні експонати. Наприклад, в жовтні 1932 р. у м. Ізюмі представники краєзнавчого музею провели опис речей в закинутій церкві та запропонували їх використати у якості експонатів для антирелігійних виставок. “Культове майно у хаотичному стані та поховане під порохом, сміттям та павутинням [...] ікони, інвентар, одяг розкидані [...] через те, що церква не опалюється і в розбиті вікна проходить дощ, деякі речі були укриті цвіллю [...]”. Все це ставило церковні речі під загрозу розкрадання, псування та знищення – йшлося в цитованому акті [34, арк. 5]. А тому не знайшовши іншого виходу з ситуації, обрядові речі пристосували як елемент для наглядного атеїстичного виховання.

У вересні 1933 р. значну кількість музейних експонатів, а саме – ікон, христиків, монет, одягу, Євангелій, які представляли не лише духовну, а й матеріальну цінність з всеукраїнського музейного містечка (Києво-Печерської лаври – *Т. Г.*) без оцінки передали Київській конторі держбанку. На наш погляд, той факт, що майно передали без оцінки давало можливість згодом використати експонати у власних цілях. Всього на зберігання було віддано 120 експонатів та 154 монети [43, арк. 4, 9]. Проаналізовані документи свідчать, що увагу місцевих органів влади привертала срібний фонд, який налічував 50 тис. експонатів в загальній вазі – 6 тон [43, арк. 7]. Це давало можливість переплавити срібло і тим самим “підсилити” обороноздатність країни.

Голодомор призводив до аморальних змін у поведінці людей. У ці роки поширилися масові асоціальні випадки – обмін особистих релігійних речей, крадіжки церковного майна та навіть вбивства.

У роки геноциду люди часто не з власної волі змушені були продавати чи обмінювати релігійні речі аби вижити. Досить поширеним явищем був обмін золотих христиків, ікон, релігійної літератури або предметів побуту, особистих речей на лічені кілограми продуктів. Для прикладу, матір респондентки Віри Воскобойник у 1933 р. обміняла скло від ікони на кілограм висівок [13, с. 620]. Золоті каблучки матері Григорія Мазуренка дали можливість сім’ї скуштувати хліба [18, с. 166].

Більшість населення не мало цінних речей, які вони могли б обмінювати на продукти харчування. В свою чергу це призводило до паплюження пам’яті померлих, могили яких розкопували з метою віднайти золото чи срібло. Такі вчинки аж ніяк не відповідали Божим заповідям, але були страшними реаліями 1932–1933 рр.

На тлі соціальної розрухи, штучного голоду, протягом 1932–1933 рр. поширеним стало явище грабунку храмів. У вересні 1932 р. була пограбована Вознесенська церква Олексіївського р-ну Харківської обл. [40, арк. 200]. Невідомими злочинцями була пограбована Святотроїцька церкви [41, арк. 3] та кілька разів кафедральний собор м. Кам’янець (тепер Хмельницька обл.). Кам’янець-Подільський районний військовий комісаріат повідомляв до відділу культів ВУЦВК про ситуацію, але доповідні записки залишалися без відповіді [35, арк. 15].

У 1933 р. до ВУЦВК надходили листи, які свідчили про збільшення випадків крадіжок церковного майна. Церква с. Червоно-Кам’янка була розграбована повністю [38, арк. 96]. Аналогічною була доля Івано-Предтеченської церкви: “Капітальні двері старовинної роботи взломані і в середині церкви видні сліди господарювання

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

злочинців. «Царські ворота» та бокові двері олтаря, інша утварь поломана та вкрадена» [42, арк. 5].

Як бачимо, увагу злочинців привертала сільські храми, так як пограбувати їх було легше. Місцеві органи влади зазвичай ігнорували забезпечення охорони церков та їхнього майна. На наш погляд, така позиція місцевих органів влади була цілком очевидною та типовою в УСРР. Церковні приміщення заважали уповноваженим особам “впроваджувати” комунізм та “світле соціалістичне майбутнє”.

Вберегти церковні речі пам’яткоохоронним організаціям в умовах антирелігійної політики влади було важко. Як зауважує О. Нестуля, якщо і вдавалося зберегти ікони та інші предмети релігійного значення, то необхідно було клопотати до секретаріату ВУЦВК, адже авторитет пам’яткоохоронців на місцеві органи влади вже зовсім не діяв [26, с. 139].

Описуючи зміни в поведінці населення, протоієрей Дмитро Галевич у листах до доньки за кордон, зазначав, що фізичний голод ставав причиною і душевного голоду. В свою чергу це призводило до зміни свідомості людей та провокувало їх на здійснення крадіжок.

Окрім привласнення церковного майна, затьмарені голодом люди вдавалися й до крадіжок на побутовому рівні. У листі від 21 квітня 1932 р. протоієрей записав: “А у нас голод прогресує не на жарт. Стало розвиватися посилене злодійство і навіть вбивство; і все це на ґрунті голоду. Крадуть залишки зерна, у кого ще збереглося, крадуть курей [...]. За останній час обікрали вже 13 хат, в тому числі і Катерину. Тримала вона в своєму утриманні 5 курок, яких злодії теж забрали” [4, с. 79]. Про подібні випадки крадіжок майна згадувала преса [23, с. 4], старожили [12, с. 956; 21, с. 189].

Спроби легкої наживи інколи закінчувалися трагічно – каліцтвом та навіть смертю не лише для грабіжників, але й пограбованих [11, с. 948]. Леонтій Ангелін з смт Старобешева, що на Донеччині, згадував, як батько зібравши всі цінні речі з дому пішов обміняти їх на їжу, але на наступний день його знайшли вбитим та пограбованим [10, с. 362]. Згаданий протоієрей Дмитро Галевич зазначав: “Позавчора злодії задушили вдову Василину Кондратюк, забравши у неї останні три пуди кукурудзи” [4, с. 79].

Штучно створений голод змінював психіку людей, їхнє сприйняття подій. Вчинки, які ще вчора людство сприймало вороже, впродовж 1932–1933 рр. ставали буденною справою. Жага до життя формувала появу нових цінностей, де фізичне переважало над моральним, духовним. Відголосок цих деструктивних змін був помітний впродовж наступних років.

Отже, робимо висновок, що активна боротьба радянської влади проти Церкви, духовенства та релігії в цілому, в роки Голодомору не припинялася. Наступ російсько-комуністичої влади на українське село, обезкровлення його голодом супроводжувався і посилювався деструкцією всіх церковних елементів і структур. Закриті та зруйновані храми – осередки церковної організації, знищене церковне керівництво, розігнані церковні ради та актив, вимушене залишення священниками місць свого служіння, зречення від сану, грабежі та вбивства – ось ті зміни, які набували виразних рис впродовж 1932–1933 рр.

Подальші наукові дослідження з вказаної проблематики, дадуть можливість масштабно охарактеризувати організаційне становище церков різної конфесійної приналежності деформованих голодоморною стратегією більшовицької влади.

1. Адміністративний кодекс УСРР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html.

2. Бойко О. В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 214–222.

3. Бурко Д., протопресв. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. Саут-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, США: Видавн. фонд Владики Мстислава, митр. УАПЦ в діаспорі, 1998. 396 с.

4. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священика з України до Німеччини. 1922–1938. Київ: Видавничий дім “Козаки”, 2001. 127 с.

5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Ф. 6. Спр. 75651фп. Справа по обвинуваченню Боді А. А.

6. Дамо нещадну відсіч куркульсько-попівському шкідництву. *Войовничий безвірник*. Харків, 1932. № 34–35. 4 с.

7. Євсєєва Т. М. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16(2). С. 235–251.

8. Ігнатуша О. М. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. ХХ ст. *Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Серія “Історичне релігієзнавство”*. 2009. Вип. 1. С. 75–86.

9. Ігнатуша О. М. Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. ХХ ст.): навч. посіб. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 250 с.

10. Інтерв’ю. Ангелін Леонід Климович, 1916 р. н. *Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область*. Донецьк: Регіон: СПД Бледнов, 2008. Ч. 1. С. 362.

11. Інтерв’ю. Апанасено Микола Іванович, 1927 р. н. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 948.

12. Інтерв’ю. Білоус Олександра Олександрівна, 1924 р. н. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 955–956.

13. Інтерв’ю. Воскобойник Віра Пилипівна, 1927 р. н. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область*. Херсон: Наддніпряньська правда, 2008. С. 620.

14. Інтерв’ю. Година Хіонія Миколаївна 1912 р. н. *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 926–927.

15. Інтерв’ю. Іванова Ніна Григорівна 1924 р. н. *Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область*. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 896–897.

16. Інтерв’ю. Костенко Іван Петрович, 1921 р. н. *Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область*. Чернігів: Деснянська правда, 2008. С. 885–887.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

17. Інтерв'ю. Кандиба О. С., 1898 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині*. Суми: Видавництво “Ярославна”, 2006. С. 184.
18. Інтерв'ю. Мазуренко Григорій Іванович, 1921 р. н. Київська область. *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ: ВД “Стилос”. 2007. С. 165–167.
19. Інтерв'ю. Мельник Ганна Панасівна, 1913 р. н. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині*. Суми: Видавництво “Ярославна”, 2006. С. 189.
20. Інтерв'ю ЛН32. Биковець Олександра, 1901 р. н. Полтавська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. Т. 1. С. 576–595.
21. Інтерв'ю SW69. Анонімний оповідач, 1915 р. н., Одеська область. *Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. Т. 3. С. 69–84.
22. Киридон А. М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 1. С. 133–145.
23. Крадуть вдень і вночі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. № 179. 4 с.
24. Мартирологія українських Церков: у 4 т. Торонто; Балтимор, 1987. Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. С. 907.
25. Михайлуца М. І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945): монографія. Херсон: Олді-плюс, 2019. 338 с.
26. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні: в 2 ч. Київ, 1995. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. 216 с.
27. Оліцький В. О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ; Запоріжжя, 2017. 315 с.
28. Рубльова Н. С. Калішевський Юхим Аврамович. *Енциклопедія історії України*. Київ: В-во “Наукова думка”, 2007. Т. 4. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kalishevsky_Yu. (дата звернення: 10.10.2020).
29. Савчук Т. Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 243–246.
30. Савчук Т. Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 161–164.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 172: Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади. 298 арк.
32. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 186: Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру “В” в 3 томах. Т. 1, 192 арк.
33. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 192: Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад, та обкладання податком служителів культу, на літеру “Д”. Т. 2 /останній/. 73 арк.
34. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 195: Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру “Г”. 54 арк.
35. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 196: Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру “К”. В 4 томах. Т. 1. 73 арк.

36. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 197: Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літеру "К". В 4 томах. Т. 2. 268 арк.

37. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 125: Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Вінницької області по розгляду скарг релігійних громад. 127 арк.

38. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 126: Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Дніпропетровської області по розгляду скарг релігійних громад. 153 арк.

39. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 129: Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Одеської області по розгляду скарг релігійних громад. 58 арк.

40. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130: Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Харківської області по розгляду скарг релігійних громад. 388 арк.

41. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 18: Справа про закриття Свято-Троїцької церкви в м. Каменці Вінницької області і передачу приміщення під антирелігійний музей. 6 арк.

42. ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 19: Справа про закриття Івано-Предтеченської церкви в місті Кам'янці Вінницької області і передачу приміщення в відання музею як пам'ятка старовинної архітектури. 7 арк.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6231: Докладные записки культпропотдела ЦК КПБУ, Наркомпроса УССР, Киевского областного отдела ГПУ УССР, копии актов комиссии ЦК КПБУ о передаче ценностей Киево-Печерской лавры на хранение в Киевскую контору госбанка. В деле имеется 12 фотографий отдельных экспонатов принятых от лавры. 54 арк.